

AGNIESZKA LENART

„...CHCIAŁEM BYĆ, JAK WSZYSCY,
NORMALNYM SOWIECKIM IDIOTĄ”.
ILJA BOKSZTEJN – POETA NIEPOSŁUSZNY*

Bieżąca sytuacja w Europie i na świecie wymaga zintensyfikowania badań nad losem człowieka w sytuacji granicznej. Na humanistyczną uwagę zasługują doświadczenia osób, które w obliczu wojen, migracji, kryzysów powątpiewają w swoją tożsamość, odczuwają bezradność istnienia, mierzą się z Jaspersowskim „byciem na skraju”¹. Inspiracją do napisania poniższego tekstu, traktującego o człowieku podejmującym próbę, jak by to nazwali egzystencjaliści – „autentycznego bycia” w warunkach kryzysowych, było następujące wydarzenie: pod koniec kwietnia 2022 roku, czyli dokładnie dwa miesiące od rozpoczęcia rosyjskiej agresji na Ukrainę, otrzymałam korespondencję od znajomej Pani Profesor, zatrudnionej w jednym z rosyjskich uniwersytetów. Cytuję fragment listu:

[...] Скажите, пожалуйста, Вы порываете контакты со мной? Я все пойму, ситуация патовая. Пишу, чтобы у Вас не сложилось неправильное мнение обо мне. Долго находилась в моральном и эмоциональном шоке. У нас все сложно. Как и у вас. Знаю, что польские коллеги прервали все связи с Россией. И я их понимаю. Да, это трагедия – жить в стране-агрессоре, но все-таки жить, а не погибать – как в Украине.

Dr AGNIESZKA LENART, adiunkt – Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Humanistyczny, Instytut Literaturoznawstwa; adres do korespondencji: ul. Grota-Roweckiego 5, 41-200 Sosnowiec; e-mail: agnieszka.lenart@us.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7467-2788>.

* Artykuł powstał dzięki badaniom przeprowadzonym w ramach programu „Miniatura 5” (badania finansowane przez Narodowe Centrum Nauki, nr rejestracyjny 2021/05/X/HS2/01002). This research was funded in whole or in part by National Science Centre, Poland 2021/05/X/HS2/01002. Cytat w tytule pochodzi z wywiadu z Ilją Bokszejnem przywołanego w monografii: Lyudmila Polikovskaya, *My predchuvstviye, predtecha..., Ploshchad' Mayakovskogo 1958–1965* (Moskwa: Zven'ya, 1997), 86 (tłum. własne – A.L.).

¹ Anita Ciałek, „Sytuacje graniczne w antyutopii: od heroizmu do konformizmu”, w: *Prace Herkulesa – człowiek wobec wyzwań, prób i przeciwności*, red. Maria Cieśla-Korytowska i Olga Płaszczewska (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013), 598-600.

Страшно, стыдно, больно и ужасно. Такое ощущение, что жизнь закончилась. И объективно это так. Читая лекции студентам, все время – вольно и невольно – перехожу к современной повестке. На днях студентка подошла и сказала: мы вам благодарны, что вы с нами говорите на эту тему, другие – молчат, но будьте осторожны, могут донести.

I dalej:

Я на той стороне человечества, которая ненавидит этот наш режим. Жизнь закончилась, просвета впереди нет [z korespondencji prywatnej]².

W związku z tym, że na ocenę niektórych procesów socjokulturowych, związanych z agresją rosyjską na Ukrainę, jest być może jeszcze za wcześnie, warto sięgnąć do przeszłości i przybliżyć postać twórcy niepokornego, poety dysydenta oraz na tym przykładzie przedstawić jeden z modeli zachowań człowieka w sytuacji granicznej. Model ten nacechowany ambiwalentnie, poliwalentnie, wielokulturowo³, wypracowany został – z pragnienia wolności – pod presją sowieckiej/rosyjskiej propagandy, strachu i terroru.

Ilja Boksztejn – bo o nim mowa – był zaangażowany w sprawy Rosji i kultury rosyjskiej, jednak – mimo odważnych prób walki o swobodę myśli i czynów – w walce z reżimem czuł się bezradny. Ostatecznie wybrał inną formę wolności – emigrację. W Polsce jest to postać mało lub w ogóle nieznana. Nazwisko poety pojawia się jedynie w kilku opracowaniach naukowych w kontekście działań dysydenckich i w związku z aresztowaniem aktywistów na moskiewskim „Majaku”, są to zaledwie nikłe wzmianki⁴.

Emigranci rosyjscy „pierwszej fali” – jak wiemy – opuszczali ojczyznę z poczuciem misji, ale też z kompleksem bycia „pasierbami Rosji”. Uciekali od „matki-macochy”, a na swoją nową ojczyznę wybierali Berlin, Paryż, Pragę, Harbin. Po drodze zatrzymywali się w miastach tranzytowych z nadzieją na powrót do kraju. Reprezentanci „trzeciej fali”, która w dużym stopniu była emigracją żydowską, często całymi latami prowadzili karkołomne zabiegi o pozwolenie na wyjazd z kraju, a kiedy taką zgodę otrzymywali, porzucali swoje mieszkania,

² Autorka prosiła o zachowanie anonimowości, korespondencja z 29 kwietnia 2022 roku.

³ Jerzy Nikitorowicz, „Hybrydowa tożsamość na kulturowym pograniczu – potencjał i problem osobisty i grupowy?”, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Paedagogia-Psychologia* 2 (32) (2019): 13-14.

⁴ Aleksander Daniel i Zbigniew Gluza, red., *Słownik dysydentów: czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956-1989*, t. 1 (Warszawa: Karta, 2007); Tadeusz Klimowicz, *Przewodnik po współczesnej literaturze rosyjskiej i jej okolicach, 1917–1996* (Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1996); Katarzyna Duda, *Andriej Amalrik – rosyjski dysydent* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2014).

kupowali bilet w jedną stronę, pakowali swój dorobek w jedną walizkę, godzili się na utratę obywatelstwa i obniżenie statusu społecznego. Jedni i drudzy natomiast nie zgadzali się na rolę „śrubki” w totalitarnej machinie terroru i strachu, nie chcieli konfliktu z władzą⁵, mówili o „deficycie powietrza”⁶. Na emigracji szukali wolności, która – jak pisze Katarzyna Duda w kontekście losów Anatolija Kuzniecowa – często przecież „nie była wolnością pełną, a tylko jej cieniem, mirażem, martwą namiastką”⁷. Podobnie było w przypadku niektórych rosyjsko-żydowskich olim, czyli żydowskich imigrantów przybywających do Izraela – a więc także Bokszejna. Prawdą jest, że rosyjscy Żydzi wracali do korzeni, realizowali syjonistyczną ideę powrotu, misję tworzenia własnego państwa i z pomocą organizacji do spraw alii i integracji mieli szansę zbudować nowy świat. Niektórzy bardzo szybko wrastali w izraelski grunt, inni nawet po wielu latach osvajania nowej przestrzeni – jak wynika ze studiowanej przeze mnie literatury i rosyjsko-izraelskich spotkań na żywo – wciąż leczą traumę lub pragną złagodzić nostalgię za dawną ojczyzną. W tekstach Igora Gubermana, Julija Margolina, Edwarda Kuzniecowa i Leonida Lewinzona jest mowa o presji ideologicznej, o strachu będącym stymulatorem sowieckiego/rosyjskiego życia społecznego, o bezwzględnych cenzorach i potrzebie niezależności intelektualnej, o rozczarowaniu Rosją. Zwykle jednak istnieje w tych relacjach wyraźna granica między kulturą, wielką tradycją literacką, duchowością rosyjską, z której *notabene* pisarze i poeci rosyjsko-izraelscy czerpią do dziś, a nieludzką ideologią. Często też, jak w przypadku Władimira Osipowa, padają pytania o zadania, jakie stoją przed pisarzem w państwie totalitarnym. Pojawia się kwestia posłannictwa, misyjności, odpowiedzialności. «Неужели это все мы? Неужели это – великая нация, давшая безмерное обилие святых, подвижников и героев? Да имеем ли мы право называться русскими?»⁸ – pyta Osipow w zbiorze *Tri otnosheniya k rodine* (*Trzy odnośnienia do ojczyzny*), rozmyślając nad wspólnym z Bokszejnem losem dysydenta-łagiernika.

Ilja Bokszejn twierdził, że miejsce intelektualisty żyjącego w totalitarnym kraju jest w więzieniu. On sam odbył karę więzienia, a impulsy wolnościowe odnajdywał w literaturze, która bez reszty pochłaniała jego przestrzeń życiową. Literacka wielobarwność, studiowanie dzieł zakazanych, niedostępnych, nietłumaczonych, niepopularnych dawały mu wolność, rozwijały śmiałość myślenia, niosły

⁵ Lyudmila Alekseyeva, *Istoriya inakomyслиya v SSSR: noveyshiy period* (Moskwa: Moskovskaya Khel'sinskaya grupa, 2012), 134.

⁶ Michał Heller, *Maszyna i śrubki: Jak hartował się człowiek sowiecki* (Kraków–Paryż: Instytut Literacki, 1988).

⁷ Duda, *Andriej Amalrik*, 275.

⁸ Vladimir Osipov, *Tri otnosheniya k rodine* (Frankfurt-na-Mayne: Posev, 1978), 7.

szeroką wiedzę o świecie i umiejętność krytycznej oceny rzeczywistości. On sam, jako autor, fascynował się twórczością niezaangażowaną, hołdował zasadzie *l'art pour l'art*. Zanim jednak do tego dojrzał, to właśnie dzieła rosyjskich i światowych twórców rozbudzały w nim ów „nerw narodu”⁹, czyli odpowiedzialność za sprawę kraju i niezgodę na zniewolenie:

Дело в том, что на уровне сознания я как раз хотел быть как все. Нормальным советским идиотом, пионером, комсомольцем. Я был благодарен советской власти за то, что она меня вылечила, и слепо верил в то, что социализм – хорошо, капитализм – плохо. Несогласие шло исключительно на подсознательном уровне¹⁰ – tak Bokszejn podsumował w jednym z wywiadów swoją młodość.

Niepokorna osobowość poety, uwikłana w atmosferę społecznej schizofrenii, powszechnej inwigilacji, donosicielstwa i partyjnego dwójmyślenia¹¹ dojrzała na poziomie podświadomości. Zygmunt Freud nazwałby to podświadomym „id”, które zamiast służalczej pokory magazynowało, a następnie uwalniało ukryte pragnienia, formując tym samym coraz bardziej skonkretyzowaną samoświadomość. Dodać należy, podążając dalej tropem Freudowskiej analizy, że w przypadku tego artysty szczególnie rozwinęła się samoświadomość twórcza¹². Dla Bokszejna nie tyle ważne było „być świadomym”, ile „być twórczo”. Poezja i religijne zaangażowanie to bez wątpienia te czynniki, które ukształtowały jego osobowość i zdefiniowały jego poczucie samorealizacji i godności.

Bokszejn „na poziomie podświadomości chciał być, jak wszyscy, normalnym sowieckim idiotą...” a jednak wyrósł na antykomunistę, stał się niepokornym człowiekiem pogranicza. Poeta urodził się w 1937 roku w Moskwie, zmarł jesienią 1999 roku w izraelskim Holonie na obrzeżach Tel Awiwu. Jego biografię tworzyły elementy kultury sowieckiej/rosyjskiej i żydowskiej, później także prawosławnej i izraelskiej. Niewinność młodości poety odkształcała codzienność naznaczona wojną, pędzącym w rozwoju systemem łagrów, represjami po zabójstwie Siergieja Kirowa, terrorem „jeżowszczyzny” i wyraźnym podziałem ówczesnej rzeczywistości na „naszych” i „obcych”.

Wczesne migawki z dzieciństwa artysty mają związek z kulturą jidysz, o której *notabene* chciał raczej zapomnieć. Unikał swojego dziadka, pełniącego rolę kapłana w moskiewskiej synagodze. „Моя жизнь – целиком – прошла под

⁹ Anna Woźniak, „O literaturze rosyjskiej, jej nauczaniu i literaturocentryzmie”, *Roczniki Humanistyczne* 64, nr 7 (2016): 54.

¹⁰ Polikovskaya, *My predchuvstviye, predtecha*, 186.

¹¹ Andrzej Dudek, „Groteska jako próba realizmu”, w: *Emigracja i tamizdat. Szkice o współczesnej prozie rosyjskiej*, red. Lucjan Suchanek (Kraków: Universitas, 1993), 229.

¹² Za: Józef Koziński, *Koncepcje psychologiczne człowieka* (Warszawa: PIW, 1977), 152.

знаком русской культуры” – wspominał wiele lat później – i bez wstydu¹³. Nie miał zresztą powodów do wstydu. Bokszejn lgnął do kultury rosyjskiej w wydaniu ludzi „inakomyslaszczich”. Lubił towarzystwo trzeźwo myślących pasjonatów literatury, dla których ważna była niezależność intelektualna, świadomość jednostkowa i swoboda interpretacji. Szczególnie pozytywnie oceniał swój długi, siedmioletni pobyt w sanatorium (chorował na gruźlicę kości). Tam, wpisany w rytm codziennej sowieckiej tresury mentalnej, mógł także – po pierwsze – przebywać z rówieśnikami i odkrywać swoją „inność”, po drugie – obcować z wychowawcami, którzy konspiracyjnie wychowywali młodzież w duchu „oczytania” i wolnej myśli. Bokszejn poznał wówczas mity greckie, przestudiował twórczość Aleksandra Puszkina, Michaiła Lermontowa, Nikołaja Gogola, czytał literaturę zagraniczną. Sanatoryjny kurs czytania i swobodnej analizy tekstów literackich rozbudziły w nim krnąbrność i chęć czy też konieczność bycia *outsiderem*:

Школа оставила у меня самое мрачное впечатление. Я бы сказал, самое мрачное в моей жизни. Сугубо атеистическая среда. Полное отсутствие даже понятия о духовности — после нас ничего не существует. Я сам, маленький, необразованный, не мог преодолеть атеистическое воспитание, и это делало меня беспомощным. Но и быть, как все другие школьники, я тоже не мог. Поэтому я неизбежно должен был стать белой вороной, аутсайдером... Я был очень слаб физически, и все силы организма шли на выживание. Темпы интеллектуального развития снижались¹⁴.

Poeta z satysfakcją wspominał później jeden dzień z sowieckiej szkoły, kiedy to – z odpowiednią intonacją i cierpkim tonem – wyrecytował fragment wiersza Pawła Tyczyny:

У нас богатства столько и счастья золотого,
Его черпай годами и не увидишь дна,
Навеки хватит детям, навеки хватит внукам
Того, что дал нам Ленин, того, что Сталин дал¹⁵.

Zyskał wówczas miano buntownika, «человека, который привык оплевывать все хорошее»¹⁶. Warto wspomnieć, że poniżające i dyskryminujące go przydomki „czarna owca”, „outsider”, typowe dla zabiegów niszczenia inteligencji obojętnej

¹³ Polikovskaya, *My predchuvstviye, predtecha*, 183.

¹⁴ Polikovskaya, 186.

¹⁵ Cyt. za: Polikovskaya, 187.

¹⁶ Polikovskaya, 187.

wobec partii i ideologicznej służebności literatury¹⁷, w pracach krytyków okresu izraelskiego zostały zastąpione zgoła innymi określeniami: „poeta idealny”, „człowiek mówiący wierszem”, „wybitny poeta”¹⁸.

„Terror budzi strach. Totalny terror – totalny strach” – czytamy w *Kronice bieżących wydarzeń*, której redaktorów-dysydentów poddano represjom. Bokszejn trwał w atmosferze ciągłego strachu, a kiedy stawał się coraz bardziej świadomy, cierpliwie usprawiedliwiał niektóre – poddańcze i populistyczne – zachowania Rosjan. Donosicielstwo, kontrola myśli, pokorne milczenie i gotowość „zgodzić się na wszystko”, to oczywiste cechy mentalności sowiecko-rosyjskiej. «Люди боялись не только вслух, но и про себя что-то сказать, даже подумать»¹⁹ – tak tłumaczył brak euforii po śmierci Stalina w wielu rosyjskich rodzinach, sprowadzonych do roli „zwykłych ofiar systemu”:

Семья была достаточно напугана репрессиями или угрозой таковых. Поэтому — во всяком случае внешне — они были вполне советскими, а главное, смятыми, покорными, все готовыми принять. Рядовые жертвы системы. Никакой политической темы в доме никогда не звучало, не говоря уже о сознательном протесте²⁰.

Sam coraz śmielej wymykał się idei formowania w nim „nowego sowieckiego człowieka”²¹:

Я антикоммунист. Долой советскую власть, долой коммунизм. Неру считает, что коммунисты отстали от прогресса на 100 лет. Я с ним не согласен. Я считаю, что они отстали на 500 лет²² – głosił.

Właściwy dla jego wystąpień stał się ton demaskatorski, sarkastyczno-ironiczny, poddający ostrej krytyce zarówno rosyjski „dobrobyt”, jak i „charyzmatyczne” wizerunki partyjnych przywódców.

Alternatywą dla tej czarno-białej rzeczywistości były biblioteki, tam czuł się swobodnie, stawał się człowiekiem Zachodu:

¹⁷ Lucjan Suchanek, „Świadkowie, oskarżyciele, sprzymierzeńcy i obrońcy. O postawach pisarzy rosyjskich”, w: *Dać świadectwo prawdzie. Portrety współczesnych pisarzy rosyjskich*, red. Lucjan Suchanek (Kraków: Universitas, 1996), 23; Duda, *Andriej Amalrik*, 275.

¹⁸ Mark Kotlyarskiy, *Neprerывnost' teksta: novelly i esse: khudozhestvennaya literatura* (Sankt-Peterburg: Aleteyya, 2011), 255.

¹⁹ Polikovskaya, *My predchuvstviye, predtecha*, 188.

²⁰ Polikovskaya, 212.

²¹ Heller, *Maszyna i śrubki*, 9.

²² Polikovskaya, *My predchuvstviye, predtecha*, 178.

Оккупировал библиотеку иностранной литературы, добился того, чтобы меня пускали (без всяких документов, подтверждающих право на это!), в научный зал, и – читал, и снова чувствовал себя живущим в западном обществе²³.

Tam też spotkał filozofa i pisarza Jurija Mamlejewa²⁴. Poeta był pod wrażeniem jego osobowości i szybko dołączył do spotkań koła jużyńskiego. Salon miał wówczas, na samym początku funkcjonowania, zanim został obciążony działalnością Aleksandra Prochanowa i Aleksandra Dugina, charakter apolityczny. Członkowie klubu wiedli dysputy na temat literatury i sztuki, podejmowali rozmowy nad sensem istnienia i godności ludzkiej, studiowali dzieła Georgija Gurdżijewa i Nikołaja Bierdiajewa. Transgresyjny klimat spotkań miał natomiast realizować koncepcję człowieka wielowymiarowego, zdolnego do przekraczania granic. Był też antidotum na sowiecką beznadzieję i reżimowe „odczłowieczanie”. Kiedy w 1974 roku Mamlejew został wydalony z ZSRR i spotkania zatraciły swój literacki, mistyczny charakter, Boksztejn mieszkał już w Izraelu.

„Jedną cechą pozytywną kultury Wschodu jest zmuszenie człowieka do wypracowania zdolności pogrążania się w sobie jako formy egzystencji alternatywnej wobec otaczającej rzeczywistości” – twierdził Iosif Brodski²⁵. Podobna idea coraz bardziej odważnie dojrzywała w świadomości poety. Boksztejn – nonkonformista, wsłuchany w solipsystyczną opowieść o bycie, coraz bardziej zanurzał się we własne „ja”. Skupiał się na metafizycznym doświadczeniu rzeczywistości, zamykał się w swoim wnętrzu i w ten sposób doświadczał Mamlejewskiego „istnienia nieistnienia”, „bytu-niebytu”. Spotkania jużyńskie, przynależność do kręgu ludzi myślących, również tych, którzy kategorycznie odrzucali koncepcję propagandowo „lepszego” wersji człowieka, radzieckiego *homososa*, Boksztejn wspominał jako swoje ponowne narodzenie, nowy duchowy początek. Promował wtedy, jak Aleksander Sołżenicyn, koncepcję *homo russicusa*, który w najtrudniejszych warunkach potrafi ocalić swoje człowieczeństwo, a czyni to poprzez powrót do źródeł, utożsamiany z siłą ducha, wiarą w dobro i harmonią z naturą. W istocie dysydenckie (demokratyczne) poglądy Boksztejna, człowieka o żydowskim pochodzeniu, kształtowały się w duchu religii chrześcijańskiej i opartych na wierze prawosławnej zasadach moralnych. Ostatecznie zresztą, uwięziony w łagrze, artysta-dysydent dokonał konwersji na prawosławie i jednocześnie zdefiniował się jako poeta:

²³ Yuriy Apter, „«Yesli zhizn' imeyet smysl...». Interv'yu s Il'yey Bokshteynom”, *Et cetera* 12 (2003): 7.

²⁴ Krystyna Pietrzycka-Bohosiewicz, „Metafizyka «Ja». Jutryzm «Ja» Jurija Mamlejewa (doktryna filozoficzna i jej «refleksy» w powieści «Włóczykije)”, *Przegląd Rusycystyczny*, nr 4 (144) (2013): 91-106.

²⁵ Joanna Tarkowska, *Konceptualizacja Rosji i świata w poezji Josifa Brodskiego. Dom, miasto, ojczyzna* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007), 18.

До 1958 года я был нерелигиозным человеком и не мог понимать искусства, ведь основа всякого искусства религиозна. Пока во мне не была открыта духовидческая дверь, я при всей своей философской подкованности многого не чувствовал, не воспринимал²⁶.

I dalej:

Я стал религиозным человеком, во мне пробудилась Муза, у меня было время читать, писать, я общался с интереснейшими людьми – и чувствовал себя совершенно счастливым²⁷.

Z Mamlejewa-egzystencjalisty Bokszejn czerpał przede wszystkim inspiracje literackie. Czasami, w epizodycznych, emocjonalnych rozmowach na tematy społeczno-polityczne pojawiał się temat konieczności transformacji ustrojowej w kraju. «Мать-Россия, о родина злая, кто же так подшутил над тобой?» – pytał cytując za Mamlejewem słowa wiersza Biełego *Ojczyzna (Rodina)*. Dlaczego Rosja stała się tak „lodowata” i obojętna na ludzi? – ubolewał²⁸. Pod wpływem Jurija Mamlejewa Bokszejn demonstrował swoją sympatię dla monarchizmu. Rojalizm utożsamiał z czymś wzniosłym. Monarchia w jego rozumieniu była synonimem właściwej – służącej człowiekowi, hierarchii wartości, a poprzez rozwój nauki i sztuki miała sprzyjać demokracji. Z ciekawszych koncepcji poety warto też wspomnieć o jego pomysłe utworzenia organizacji pod roboczą nazwą «Союз освобождения человеческого рода» (СОЧ). Była to koncepcja nie tyle polityczna, ile psychologiczna, z założenia bliska teorii psychokratycznej Nikołaja Fiodorowa.

Rok 1958 był dla Bokszejna przełomowy. Wtedy po raz pierwszy udał się na plac Majakowskiego, wcielił się w rolę jednego z bardziej radykalnych oratorów. W lipcu 1961 roku wygłosił emocjonalne dwugodzinne przemówienie pod tytułem *Czterdzieści cztery lata krwawej drogi do komunizmu*. Wystąpienie na „Majaku” w sierpniu 1961 roku miało swój finał na Łubiance. Stamtąd Bokszejn trafił do Instytutu Serbskiego, gdzie został poddany typowym dla „psychuszki” procedurom. Wyniki badań nie pozostawiały wątpliwości, zalecono leczenie psychiatryczne. Protest w formie strajku głodowego zakończył Bokszejn u lekarza. Tam ostateczna diagnoza była krótka: «Хотите в лагерь – идите в лагерь»²⁹. Bokszejn, z uwagi na słabe zdrowie, został skazany na pięć lat

²⁶ Polikovskaya, *My predchuvstviye, predtecha*, 190.

²⁷ Polikovskaya, 205.

²⁸ Polikovskaya, 193.

²⁹ Polikovskaya, 199.

mordowskich łagrów. Przesłuchiwani z nim Edward Kuzniecowa i Władimir Osipow – na lat siedem³⁰.

Jak Bokszejn wspominał ten okres swojego życia? Zaskakująco dobrze. Przede wszystkim dlatego, że nie musiał kłamać (podobnie wspomina łagier inny rosyjsko-izraelski poeta Igor Guberman, zdecydowanie gorzej – Julij Margolin). Bokszejn ówczesne zakłady psychiatryczne i więzienne cele traktował jako centra rozwoju wolnej myśli. «В «психушках» были интересные личности, но я хотел разнообразия нормальных людей... До пробуждения во мне поэзии это было самое потрясающее время моей жизни»³¹ – mówił. Paradoksalnie przecież w czasach postalinowskich ośrodki odosobnienia były nielicznymi w kraju miejscami, gdzie bez przeszkód docierała literatura zagraniczna. Nieokresanie strażników więziennych sprzyjało możliwości studiowania, a kompetencje literackie i lingwistyczne współwięźniów oznaczały łatwą dostępność przekładów literatury obcej udostępnianych w systemie „wnutrizdatu”. Podczas pobytu w więzieniu Bokszejn napisał kilka prac filozoficznych, które, niestety, nie zostały opublikowane. Wiersze z tego okresu zostały wydane w 1978 roku w Izraelu w tomie *Поэзия в концлагерях*.

Po wyjściu z łagru w 1972 roku, za radą Osipowa poeta podjął decyzję o wyjeździe do Izraela. Była to decyzja trudna, raczej wymuszona, ale ostatecznie rozstrzygająca dylemat jego przynależności państwowej: „choć jestem człowiekiem rosyjskiej kultury, rosyjskim poetą, prawosławnym chrześcijaninem, jestem także Żydem. Przed przyjazdem do Izraela nie znałem jednak swojego narodu”³² – wspominał Bokszejn-mieszkaniec Jafy, dla którego izraelska demokracja i zaplecze socjalne były kluczowymi argumentami za repatriacją. Wyjazd do Erec Israel nie był spełnieniem jego marzeń, wcześniej myślał raczej o emigracji do kraju z tradycją chrześcijańską.

Bokszejn nigdy nie należał do grupy „wykształciuchów” (pojęcie Romana Zimanda) czy też „wykształcenców” (za Andrzejem de Lazari). Wolał być dziwką, samotnikiem, indywidualistą i nie dawał nadziei na bycie człowiekiem kolektywu. Czasami traktowano go niepoważnie i występowały ku temu pewne przesłanki. Był garbaty, słabego zdrowia, niskiego wzrostu, miał wybuchowy charakter, formalnie nie posiadał wyższego wykształcenia, kompetencje językowe i wiedzę humanistyczną pozyskiwał głównie w trybie samokształcenia. W kwestiach bytowych, tak w ZSRR, jak i w Izraelu, nie radził sobie zbyt dobrze. W nowej ojczyźnie egzystował bardzo skromnie, utrzymywał

³⁰ Osipov, *Tri otnosheniya k rodine*, 82; Duda, *Andriej Amalrik*, 123.

³¹ Polikovskaya, *My predchuvstviye, predtecha*, 201.

³² Polikovskaya, 210 (tłum. A.L.).

się z zasiłku, mieszkał w pokoju socjalnym, który po brzegi wypełniony był książkami, prowadził życie samotnika. Po opuszczeniu ZSRR nie podejmował tematów społeczno-politycznych, nie wracał do przeszłości. Wtedy jeszcze bardziej zanurzył się w metafizykę. Eksperymentował z językiem, poruszał próby opracowania nowego kodeksu poetyckiego i z powodzeniem realizował Hegłowską, holistyczną koncepcję poezji jako sposobu wyrażania samoświadomości. Funkcjonował na granicy twórczego bełkotu, myślowego nieładu i poezji wybitnej³³. Ta właśnie ambiwalencja uczyniła go twórcą wyjątkowym, oryginalnym, który ostatecznie nie rozpaczał nad swoją wątpliwą przynależnością kulturową, nie pielęgnował osobistej traumy poety-wygnañca, zgadzał się raczej na swoją tożsamościową hybrydyczność. Boksztejn mentalnie pozostał „człowiekiem rosyjskiej kultury, rosyjskim poetą”³⁴, jednak dopiero poza Rosją znalazł wolność i dookreślił własne „ja”. «Счастье это держать на ладони куколку своей бывшей безличности»³⁵ – taki wpis zamieścił w zbiorze swoich „myśli nieuczesanych”, opublikowanych w rozdziale pod tytułem *Mimfy (Мимфы)*. To wyraz ostatecznej konkretyzacji jego własnej osobowości, dowód egzystencjalnego eskapizmu³⁶ – od surowej sowieckiej niemożliwości do harmonijnego, duchowo doskonałego, samo-bycia.

W powyższym tekście zaprezentowałam jeden z modeli zachowań człowieka znajdującego się w sytuacji granicznej. Z przeprowadzonej analizy wynika, że drogą do szczęścia poety była nie tyle sama repatriacja, ile jego doświadczenie transcendencji oraz ideologicznie niezależna i warsztatowo nieograniczona możliwość tworzenia. Wyjazd Boksztejna z ZSRR podyktowany był chęcią ucieczki przed zniewoleniem, pobudką spełnienia pragnienia o demokracji – twórczej i bytowej – a nie, jak by się mogło wydawać, potrzebą realizacji syjonistycznych aspiracji. Imigracja w jego przypadku była raczej zalecanym kompromisem niż wolnym wyborem.

Nie ma wątpliwości, o czym świadczy również przywołany we wstępie fragment listu, że mozaika różnych modeli zachowań z doświadczeniem graniczności w szybkim tempie będzie się zapełniać. W latach 2014-2021 skorzystało z prawa powrotu do Izraela około 130 tysięcy repatriantów z Rosji i Ukrainy. To tak zwana alija putinowska. Agresja rosyjska na Ukrainę uruchomiła kolejną „wojenną aliję”. Od lutego 2022 roku do czerwca 2023 roku przybyło do Erec Israel ponad 15,5 tysiąca nowych repatriantów z Ukrainy i ponad trzy razy więcej osób

³³ Kotlyarskiy, *Nepreryvnost' teksta*, 256.

³⁴ Polikovskaya, *My predchuvstviye, predtecha*, 210.

³⁵ Il'ya Bokshteyn, *Fantaziya strastey* (Iyerusalim: Skopus, 2010), 50.

³⁶ Michał Węclawski, *Tajemnica, filozofia, egzystencja. Z odniesieniem do myśli Lwa Szestowa i Gabrieli Marcela* (Lublin: Episteme, 2022), 324.

z Rosji. Podczas gdy żydowska emigracja z Ukrainy to głównie uchodźcy wojenni, żydowska emigracja z Rosji jest motywowana niezgodą na politykę reżimu, brakiem perspektyw ekonomicznych i obawami przed izolacją Rosji od cywilizowanego świata³⁷.

BIBLIOGRAFIA

- Alekseyeva, Lyudmila. *Istoriya inakomyслиya v SSSR: noveyshiy period*. Moskva: Moskovskaya Khel'sinskaya grupa, 2012 [Алексеева, Людмила. *История инакомыслия в СССР: новейший период*. Москва: Московская Хельсинкская группа, 2012].
- Apter, Yuriy. „Yesli zhizn' imeyet smysl...». Interv'yu s Il'yey Bokshteynom". *Et cetera* 12 (2003): 6-9 [Аптер, Юрий. „Если жизнь имеет смысл...». Интервью с Ильей Бокштейном". *Эт цэтра* 12 (2003): 6-9].
- Bokshteyn, Il'ya. *Byt'ya lyubimym khotel*. Iyerusalim: Skorpus, 2001 [Бокштейн, Илья. *Быть я любимым хотел*. Иерусалим: Скопус, 2001].
- Bokshteyn, Il'ya. *Fantaziya strastey*. Iyerusalim: Skorpus, 2010 [Бокштейн, Илья. *Фантазия страстей*. Иерусалим: Скопус, 2010].
- Całek, Anita. „Sytuacje graniczne w antyutopii: od heroizmu do konformizmu". W: *Prace Herkulesa – człowiek wobec wyzwań, prób i przeciwności*, red. Maria Cieśla-Korytowska i Olga Płaszczewska, 597-618. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013.
- Daniel, Aleksander i Zbigniew Gluza, red. *Słownik dysydentów: czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956-1989*, t. 1. Warszawa: Karta, 2007.
- Duda, Katarzyna. *Andriej Amalrik – rosyjski dysydent*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010.
- Dudek, Andrzej. „Grotoska jako próba realizmu". W: *Emigracja i tamizdat. Szkice o współczesnej prozie rosyjskiej*, red. Lucjan Suchanek, 225-264. Kraków: Universitas, 1993.
- Heller, Michał. *Maszyna i śrubki: Jak hartował się człowiek sowiecki*. Kraków–Paryż: Instytut Literacki, 1988.
- Khanin, Vladimir. „Voyennaya aliya russkoyazychnykh yevreyev v Izrail': proshlyy opyt i novyye syurprizy", 2023 [Ханин, Владимир. „Военная алия русскоязычных евреев в Израиль: прошлый опыт и новые сюрпризы", 2023]. 25.10.2024. <https://ridl.io/ru/voennaya-aliya-russkoyazychnyh-evreev-v-izrail-proshlyj-opyt-i-novye-syurprizy/>.
- Klimowicz, Tadeusz. *Przewodnik po współczesnej literaturze rosyjskiej i jej okolicach, 1917-1996*. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1996.
- Kotlyarskiy, Mark. *Neprieryvnost' teksta: novelly i esse: khudozhestvennaya literatura*. Sankt-Peterburg: Aleteya, 2011 [Котлярский, Марк. *Непрерывность текста: новеллы и эссе: художественная литература*. Санкт-Петербург: Алетейя, 2011].
- Kozielecki, Józef. *Koncepcje psychologiczne człowieka*. Warszawa: PIW, 1977.

³⁷ Vladimir Khanin, „Voyennaya aliya russkoyazychnykh yevreyev v Izrail': proshlyy opyt i novyye syurprizy", 2023, 25.10.2024, <https://ridl.io/ru/voennaya-aliya-russkoyazychnyh-evreev-v-izrail-proshlyj--opyt-i-novye-syurprizy/>.

- Nikitorowicz, Jerzy. „Hybrydowa tożsamość na kulturowym pograniczu – potencjał i problem osobisty i grupowy?”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Paedagogia-Psychologia* 2 (32) (2019): 11-22.
- Osipov, Vladimir. *Tri otnošeniya k rodine*. Frankfurt-na-Mayne: Posev, 1978 [Осипов, Владимир. *Три отношения к родине*. Франкфурт-на-Майне: Посев, 1978].
- Pietrzycka-Bohosiewicz, Krystyna. „Metafizyka «Ja». Jutryzm «Ja» Jurija Mamlejewa (doktryna filozoficzna i jej «refleksy» w powieści «Włóczykij»)”. *Przegląd Rusycystyczny*, nr 4 (144) (2013): 91-106.
- Polikovskaya, Lyudmila. *My predchuvstviye, predtecha..., Ploshchad' Mayakovskogo 1958-1965*. Moskva: Zven'ya, 1997 [Поликовская, Людмила. *Мы предчувствие, предтеча..., Площадь Маяковского 1958-1965*. Москва: Звенья, 1997]. 25.10.2024. <http://old.memo.ru/history/diss/books/mayak/index.htm>.
- Suchanek, Lucjan. „Świadkowie, oskarżyciele, sprzymierzeńcy i obrońcy. O postawach pisarzy rosyjskich”. W: *Dać świadectwo prawdzie. Portrety współczesnych pisarzy rosyjskich*, red. Lucjan Suchanek, 9-57. Kraków: Universitas, 1996.
- Tarkowska, Joanna. *Konceptualizacja Rosji i świata w poezji Josifa Brodskiego. Dom, miasto, ojczyzna*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007.
- Węclawski, Michał. *Tajemnica, filozofia, egzystencja. Z odniesieniem do myśli Lwa Szestowa i Gabrieli Marcela*. Lublin: Episteme, 2022.
- Woźniak, Anna. „O literaturze rosyjskiej, jej nauczaniu i literaturocentryzmie”. *Roczniki Humanistyczne* 64, nr 7 (2016): 43-62.

„...CHCIAŁEM BYĆ, JAK WSZYSCY, NORMALNYM SOWIECKIM IDIOTĄ”.
ILJA BOKSZTEJN – POETA NIEPOSŁUSZNY

Streszczenie

W artykule przedstawiona została sylwetka rosyjsko-izraelskiego poety-dysydenta Ilji Boksztejna, człowieka niepokornego, antykomunisty, przeciwnika sowieckiego totalitaryzmu, zwolennika prawosławnej duchowości i zachodnioeuropejskiej demokracji. Autorka artykułu zwraca uwagę na najważniejsze wydarzenia z życia poety – sowiecką młodość, spotkania z Jurijem Mamlejewem, antyreżimowe wystąpienia na moskiewskim „Majaku”, pobyt w łagrze, repatriację do Izraela – które ukształtowały go jako niezależnego człowieka i artystę. Boksztejn jest przykładem artysty pogranicza kulturowego i tożsamości hybrydowej. Reprezentuje jeden z modeli zachowań człowieka (Rosjanina, rosyjskiego Żyda, migranta) w sytuacji granicznej. Tem dla naszych badań jest aktualna sytuacja polityczno-społeczna w Europie i na świecie – rosyjska agresja na Ukrainę, migracje, repatriacja do Izraela (alija „putinowska” i alija „wojenna”).

Słowa kluczowe: Ilja Boksztejn; dysydent; sytuacja graniczna; hybrydowa tożsamość; samoświadomość; model zachowania; repatriacja z ZSRR/Rosji

“...I WANTED TO BE, LIKE EVERYONE ELSE, A NORMAL SOVIET IDIOT.”
ILYA BOKSHTEIN, THE DISOBEDIENT POET

Summary

The article presents a profile of the Russian-Israeli poet-dissident Ilya Bokshtein – a rebellious man, anti-communist, opponent of Soviet totalitarianism, and supporter of Orthodox spirituality and Western European democracy. The article draws attention to the most critical events in the poet's life – his Soviet youth, meetings with Yuri Mamleyev, anti-regime speeches at the Moscow Mayak, stay in the gulag, repatriation to Israel – events that shaped him as an independent person and artist. Bokshtein exemplifies a poet of cultural borderland and hybrid identity. He represents a possible model of human behaviour (Russian, Russian Jew, migrant) in a borderline situation. The background of our research is the current political and social situation in Europe and beyond – the Russian aggression against Ukraine, migration, and repatriation to Israel (“Putin” aliyah and “war” aliyah).

Keywords: Ilya Bokshtein; dissident; borderline situation; hybrid identity; self-awareness; behavioural model; repatriation from the USSR/Russia